

ISSN 1999-4214 (print)

ISSN 2957-5095 (online)

ЕУРАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЕВРАЗИЙСКОГО
ГУМАНИТАРНОГО
ИНСТИТУТА

BULLETIN

OF THE EURASIAN
HUMANITIES
INSTITUTE

№2/2026

Жылына 4 рет шығады
2001 ж. шыға бастаған

Выходит 4 раза в год
Начал издаваться с 2001 г.

Published 4 times a year
Began to be published in 2001

Астана, 2026

Бас редактор **Дауренбекова Л.Н.**
А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының
қауымдастырылған профессоры, филология ғылымдарының кандидаты
Жауапты редактор **Алимбаев А.Е.**
А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
философия докторы (PhD)

Редакция алқасы

Аймұхамбет Ж.Ә.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Ақтаева К.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша.
Әбсадық А.А.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Аасланд Е.	философия докторы (PhD), профессор
Бредихин С.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Солтүстік Кавказ федералды университеті, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	филология ғылымдарының кандидаты, доцент Ә. Бөкейхан атындағы университеті, Семей, Қазақстан
Ермекова Т.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
Есиркепова К.Қ.	филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Жүсіпов Н.Қ.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
Каранфил Г.	философия докторы (PhD), профессор, Комрат мемлекеттік университеті, Кишинев, Молдова
Курбанова М.М.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Алишер Навои атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Қамзабекұлы Д.	ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Құрысжан Л.Ә.	филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Ханкук шетелтану университеті, Сеул, Оңтүстік Корея
Онер М.	философия докторы (PhD), профессор, Эгей университеті, Измир, Туркия
Олдфилд А.	Философия докторы (PhD), профессор, Каролина Университеті Каролина, АҚШ
Пименова М.В.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Шет ел тілдері институты, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ
Сенмез О.Ф.	философия докторы (PhD), профессор, Токат Газиосманпаша университеті, Токат, Түркия

Редакцияның мекенжайы: 010009, Астана қ., Жұмабаев даңғ., 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы.
Меншіктенуші: «А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты»
Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитетінде қайта есепке қойылды. Тіркеу № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Басуға 26.06.2026 ж. қол қойылды. Пішімі 60*84 1\8. Қағаз офсеттік Көлемі. БТ.
Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 89
«Ақтаев У.Е.» баспасында басылып шықты

© А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты

Главный редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Евразийского гуманитарного
института имени А.К. Кусаинова
Ответственный редактор **Алимбаев А.Е.**
Доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института имени
А.К. Кусаинова

Редакционная коллегия

Аймухамбет Ж.А.	доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Актаева К.	доктор филологических наук, профессор, университет имени Адама Мицкевича, Познань, Польша.
Абсадық А.А.	доктор филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Аасланд Е.	доктор философии (PhD), профессор
Бредихин С.Н.	доктор филологических наук, профессор, Северо-Кавказский федеральный университет, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	кандидат филологических наук, доцент университет имени А. Бокейхана, Семей, Казахстан
Ермекова Т.Н.	доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
Есиркепова К.К.	кандидат филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Жусипов Н.К.	доктор филологических наук, профессор, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан
Каранфил Г.	доктор философии (PhD), профессор, Комратский государственный университет, Кишинев, Молдова
Курбанова М.М.	доктор филологических наук, профессор, Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы им. Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан
Камзабекулы Д.	академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Курысжан Л.А.	кандидат филологических наук, профессор, Университет иностранных языков Ханкук, Сеул, Южная Корея
Онер М.	доктор философии (PhD), профессор, Эгейский университет, Измир, Турция
Олдфилд А.	доктор философии (PhD), профессор, Университет Каролины Каролина, США
Пименова М.В.	доктор филологических наук, профессор, Институт иностранных языков, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ
Сенмез О.Ф.	доктор философии (PhD), профессор, Университет Токат Газиосманпаша, Токат, Турция

Адрес редакции: 010009, г. Астана., пр. Жумабаева, 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Вестник Евразийского гуманитарного института.
Собственник: «Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова».
Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан Комитет информации постановлено на переучет № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Подписано в печать 26.06.2026 г. Формат 60*84 1\8. Бум. типогр.
Тираж 200. Цена согласовано. Заказ № 89
Напечатано в издательстве «У.Е. Актаева»

©Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова

Chief Editor **Daurenbekova L.N.**
Candidate of Philological Science, Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities
Institute
Editor-in-Chief **Alimbayev A.E.**
Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities
Institute

Editorial Board

Aimuhambet Zh.A.	Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Aktayeva K.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Poznan Adam Mitskevich University, Poznan, Poland
Absadyk A.A.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Aasland E.	
Bredikhin S.N.	Doctor of Philological Sciences, Professor, North-Caucasus Federal University, Stavropol, RF
Гайнуллина Ф.А.	Candidate of Philological Sciences, Associate Professor Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan
Yermekova T.N.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kaz. National Women's Pedagogical University. Almaty, Kazakhstan
Yesirkepova K.K.	Candidate of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Zhusipov N.K.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
Karanfil G.	Doctor of Philological (PhD), Professor, Komrat Devlet Univerditesi, Kishinev, Moldova
Kurbanova M.M.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoyi, Tashkent, Uzbekistan
Kamzabekuly D.	Academician of NAS RK, Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Kuryszhn L.A.	Candidate of Philological Sciences, Professor, Hankuk University of Foreign Studies Seoul Korea
Oner M.	Doctor of Philological (PhD), Professor, Aegean University, Izmir, Turkey
Oldfield A.	Doctor of Philological (PhD), Professor, Coastal Carolina University Carolina, USA
Pimenova M.V.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Foreign Languages Institute, St-Petersburg, RF
Seifullina F.S.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF
Senmez O.F.	(PhD), Professor, Tokat Gaziosmanpasa University, Tokat, Turkey

Editorial address: 010009, Astana., 4, Prospect Zhumabayev
Tel/Fax: (7172) 561 933: e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Bulletin of the Eurasian Humanities Institute.

Owner: «A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute».

The Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan Information Committee decided to re-register No. KZ92VPY00046970 17.03.2022

Signed for printing 26.06.2026 Format 60 * 84 1 \ 8. Paper. Printing house

Circulation 200. Price agreed. Order No. 89

Printed in the publishing house of «U.E. Aktaev»

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENTS

ТІЛ БІЛІМІ / ЯЗЫКОЗНАНИЕ / LINGUISTICS		
АЙДАРБЕК Қ.Ж. ИМАНБЕРДИЕВА А.Б. АККУЗОВА А.А.	Қазақ ғылыми терминологиясындағы терминэлементтер жұмсалымының танымдық тетіктері	7
АЛТАЙ А.А. АБЫЗОВА А.М.	Лингвистикалық интеллект: ғылыми категория ретінде	23
BAZARBEKOVA D.M. KURMANOVA Z.K. AKHMETOVA B.Z.	Frame modeling of the «Ulytau» concept	32
БАЛТАБАЙ Д.Ә.	«Шежіре-и теракима» еңбегінде кездесетін кейбір топонимдер мен этнонимдердің этимологиясы	44
YESSENBAYEVA A.E. ҮБЫРАЙҰМ А.О.	Linguistic mechanisms of implicit evaluation in Kazakh and English media discourse	56
ЕСКЕРМЕСОВА Г.А. ЕРМЕКОВА Т.Н. ШОЙБЕКОВА Ғ.Б.	Этномәдени бірліктердің жасанды интеллект арқылы аударылуы: машиналық аудармалар және оның сапасын бағалау	66
ЖАРКЫНБЕКОВА Ш.К. ШАХПУТОВА З.Х.	Репрезентация семейных ценностей в автохтонном художественном дискурсе	78
KORBOSSYNOV B. K. BORANBAYEV S. R. SERKEBAYEVA G.Y.	Tudy of the law of singormanism in Turkic languages	88
КУЛЫНТАЕВА Т.Б. ДЖАМБАЕВА Ж.А. НУРГАЗИНА А.Б.	Қазақ тіліндегі «уақыт» концептісі: семантикалық өріс және тілдік репрезентация	102
ҚАМБАРОВА Б.Ғ. БЕЙСЕНБЕКОВА Г.Т. ШАДИЕВА Н.Х.	Жас когорталарының (X, Y, Z, Alpha) әлеуметтік желідегі коммуникативтік ерекшеліктері	114
ҚАПАЛБЕК Б.С. АЛПЫСБАЙ Ә.Р. ТҮРКБЕНБАЕВА М.Ж.	Жыйырманшы деп жазу қай норма?	126
ҚҰСАЙЫНОВА Ж.А. НАСЫРИТДИНОВА Ә.Н.	«Сенімсіздік» модальді реңкінің мәтіндегі көріністері	136
САГИДОЛДА Г.	*Қазіргі түркі тілдеріндегі бас киім атауларының атауыштық-уәждемелік және лингвомәдени сипаты	148
САДЫҒҰЛ Т.Қ. ЕРҒАЛИЕВА С.Ж. УАЙХАНОВА М.А.	Особенности интернет-дискурса в цифровом пространстве Казахстана	159
SULTANOVA S.M. MUKHTAROVA S.S. TOXANBAYEVA T.ZH.	Ethnocultural specificity of suffixal word formation in Russian, Kazakh, and English: on the question of the linguistic worldview	171
ХАИРЛАЕВА Г.Ж. АСАНБАЕВА С.А.	Қазіргі мәдениетаралық коммуникация контекстіндегі қоғамдық-саяси аударма: әлеуметтік-лингвистикалық аспекті (қазақ-орыс тілдері материалдары негізінде)	183

ӘДЕБИЕТТАНУ / ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ / LITERATURE STUDIES		
АЙМУХАНБЕТОВА М.Е. КАРТАЕВА А.М. БИЯРОВ Б.Н.	*Киелі Алтайдың табиғаты мен топонимикалық аңыздарының көркем шығармадағы көрінісі	193
АМИРОВА Л.Т., ТАНЖАРИКОВА А.В.	Мистикалық әңгімелердегі акустикалық детальдың қызметі	203
ГАЗИЗОВ Г.Д. КЕМЕҢГЕР Қ.Р.	*Кеңес дәуірі әдебиетінде Алаш арыстарының көркем бейнесі (С.Сейфуллин, Б.Майлин, С.Мұқанов шығармалары бойынша)	212
ЛАПШИНА Н.В. РАДЧУК О.А.	Особенности перевода стилистических средств в художественном произведении (на материале повести Джека Лондона «Белый клык»)	220
МУСАБЕКОВ К.А. КОШИКБАЕВА Г.Д. АЛТЫНБЕКОВ Ш.Е.	Абсурд – художественный метод в пьесе Дулата Исабекова «Ескерткіш операциясы»	230
СӨМЕНҚЫЗЫ Ұ. ҚҰЛБАРАҚ С.О. САМБЕТОВА Г.	М.Х. Дулати мұралары академик Ә.Дербісәлі зерттеуінде	240
СОЛТАНАЕВА Е.М. ӘБДИМАНҰЛЫ Ө. ШОРТАНБАЙ Ш.	М. Жұмабайұлының шығармашылығы деколониялық дискурста	250
СҰЛТАНҒАЛИЕВА Р.Б. САМАТОВА Ш.Ө.	Қазақ әдебиетіндегі постмодернизм: поп-арт пен тұрмыстық заттар эстетикасы	260
JURKOWICZ PH. SAILAUKYZY A. TUSSUPOVA G.B.	Alash heritage in national brand formation: a literary, journalistic and intellectual perspective	271
ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ / МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ / METHODOLOGY OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE		
ҚАЛЫБАЕВА Қ.С. ЗАЙСАНБАЕВ Т.К.	А. Байтұрсынұлының сауат ашу құралдары және әдістемесі	280
МҰХАМАДИ Қ.Т.	Монотілді балалардың оқу процесіндегі тілдік кедергілері	291

Г. САГИДОЛДА 

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Астана, Қазақстан
(e-mail: asem963@mail.ru)

***ҚАЗІРГІ ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ БАС КИІМ АТАУЛАРЫНЫҢ АТАУЫШТЫҚ-УӘЖДЕМЕЛІК ЖӘНЕ ЛИНГВОМӘДЕНИ СИПАТЫ**

Аңдатпа. Түркі халықтарының ұлттық дәстүрлі киім үлгілері атауларында олардың әрқайсысының этникалық қалыптасу тарихының іздері мен өмір сүретін табиғи географиялық және әлеуметтік – мәдени ортасына, айналысатын негізгі шаруашылығына байланысты ерекшеліктерден туындайтын көне дәстүрлері бой көрсетеді. Әрбір түркі халқының эстетикалық көркем талғамы, қолданбалы өнері (кесте тігу, тоқыма үлгісі, зергерлік өнері және т.б.), тіптен, көрші елдердің киіну мәдениетінің ұлттық мәдениетке тигізген әсер-ықпалы да киім-кешек атауларында айқын көрініс береді. Соған байланысты киім атауларының атауыштық - уәждемелік негізінде, атаужасам модельдерінде түркілік ортақтықты танытатын ортақ тұстармен қатар, түркі халықтарының әрқайсысының дара этникалық мәдениетінің төлтума болмыс-бітімін танытатын бір-біріне ұқсамайтын өзіндік ерекшеліктер де орын алады.

Мақалада түркілердің дәстүрлі киім үлгілерінің ішінен семантикалық статусы жоғары саналатын баскиім және оның түрлерінің атаулары, бас киімді әшекейлермен безендіру, сәндеу композициясына қатысты тіл бірліктері лексика-семантикалық және лингвомәдениеттанымдық тұрғыдан салыстырыла зерттеледі. Бас киім және оның түрлерінің атаулары түркілердің мифтік - таным, салт-дәстүр, эстетикалық талғам, сокральді символикалық әлемін ұлттық тілдің мәдениетті таңбалаушы әлеуетімен жалғастыратын этномәдени кодтар тұрғысынан сараланады.

Түйін сөздер: түркілік ортақ мәдениет, түркілердің дәстүрлі киім үлгілері, бас киім және оның түрлерінің атаулары, лингвоэстетикалық семантика, этникалық ерекшелік, атауыштық-уәждемелік негіз, образдық-символикалық мән.

Кіріспе. Түркілердің дәстүрлі киім-кешегі заттық-тұрмыстық мәдениеттің бірден-бір көрінісі ретінде олар ұстанған көшпелі және жартылай отырықшы өмір салтына сай, географиялық ортаның табиғатымен үйлесімділікте, жүріп-тұруға ыңғайлы болып келеді. Материалдық мәдениеттің тұрақты элементтерінің бірі ретінде дәстүрлі киім ертеден-ақ тек этникалық ерекшелікті, географиялық ортаны ғана емес, сонымен қатар түркілердің экономикалық дамуының деңгейін, әлеуметтік-экономикалық жағдайын да бейнелейді және оны жасау, жетілдіру, дамыту ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келеді.

Түркілердің киімінде жас ерекшелігі мен отбасылық жағдайы жөніндегі ақпарат та сақталады. Соған байланысты киім-кешекке қатысты атаулар жүйесінің атауыштық - уәждемелік негізінде, атаужасам модельдерінде түркілік ортақтықты танытатын ортақ тұстармен қатар, түркі халықтарының әрқайсысының дара этникалық мәдениетінің төлтума

* Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын АР26104289 «Табиғат – Адам – Тұрмыс» үштігі тілдік репрезентациясының этномәдени кодтары мен когнитивтік құрылымдары (қазақ және басқа түркі тілдеріндегі тұрмыстық лексика бойынша салыстырмалы талдау)» атты гранттық жоба аясында әзірленді.

болмыс-бітімін танытатын бір біріне ұқсамайтын өзіндік ерекшеліктер де орын алады. Киім атаулары арқылы белгілі бір этностың өмір сүру салты, тарихи даму кезеңдері мен мәдени ықпалдастықтары анықталады. Сол себепті киімге қатысты лексиканы зерттеу – тек тілдік емес, сонымен қатар этнолингвистикалық және лингвомәдениеттанымдық маңызға ие.

Түркі халықтарының ұлттық дәстүрлі киім үлгілерінде олардың этникалық тарихының іздері, мәдени экономикалық және әлеуметтік-географиялық ерекшеліктерінен туындайтын көне дәстүрлері бой көрсетіп, әр түркі халқының төлтума әсемдік талғамы, қолданбалы өнері (кесте тігу, тоқыма үлгісі, зергерлік өнері және т.б.), тіптен, көрші елдердің киіну мәдениетінің әсер-ықпалы көрініс береді. Осы орайда түркі халықтарының дәстүрлі киім үлгілеріндегі, киіну мәдениеттеріндегі ортақтықтар мен өзіндік ерекшеліктерді саралап, олардың тарихи-эволюциялық дамуын түркілердің мәдени құндылықтарына қатысты кешенді зерттеулер негізінде жаңаша зерделеу түркітанудағы өзекті мәселелердің бірі саналады.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Киім мен әшекей бұйымдарына қатысты лексика халықтың материалдық әрі ішінара рухани мәдениетінің көрінісі ретінде түркі халықтарына қатысты деректерде және арнайы әдебиеттерде айқын көрініс табады. Түркі халықтарының этнографиясына, фольклорына, тарихына, әдебиетіне және тіліне қатысты зерттеулерде бұл лексикалық қабатқа жанама түрде болса да назар аударылады.

КСРО құрамындағы түркі халықтарының этнографиясы, оның ішінде дәстүрлі киім үлгілері ХХ ғасырдың 30-жылдарынан кең ауқымда зерттеле бастады.

Түркі халықтарының дәстүрлі киім үлгілерін «тіл-мәдениет» контекстінде зерттеуге қазір де ерекше мән берілуде. Түркілердің этникалық мәдениетінің «Адам – Киім» жүйесінде белден жоғарғы жаққа киетін киімдердің, олардың детальдарының семантикалық статусының жоғары болуына, керісінше, адамның белден төмен киімдерінің (етік, дамбал, белшалғыш т.б.) және олардың детальдарының (етек, ышқыр, байпақ, ұлтаң, ұлтарак, өкше т.б.) семантикалық статустарының төмен болуына дүниенің мифтік қабаттарына, мифтік танымдағы жұп символдарға қатысты түркілердің ежелгі таным-түсініктерінің ықпалы зор. Түркілер ұғымында бас киімнің семантикалық статусы жоғары, оған көк әлемімен байланыстырылатын киелілік қасиет дарытылады. Қазақ рәсімдерін түркі халықтарында кездесіп жататын аналогтерімен салыстыра зерделеген этнограф Н.Шаханова бас киімнің сакральді «жоғары жаққа» қатысты семантикалық статусын «құт» ұғымымен сабақтастыра қарастыра келіп, «бас – «құт» мекендейтін, ұялайтын орын» [1, 58] – деген түсініктің бас киімнің «қасиетті, киелі» саналуына негіз болғандығын айтады. Қазақ халқы бас киімге айрықша мән бергендіктен, онымен байланысты көптеген тыйымдар мен наным-сенімдер қалыптасқан. Атап айтқанда, өзгенің бас киімін киюге, бас киімді жерге тастауға жол берілмеген.

Талқылау мен бақылау. Халық мәдениетін таңбалайтын маңызды дереккөздердің бірі оның тілі десек, түркі тілдерінде бас киімге қатысты қолданылатын атаулар сан түрлі болып келеді. Қазақ және басқа да түркі тілдерінде бас киім атауы қазіргі әдеби тілде әбден орныққан, жалпы қолданыстағы атау болып саналады: қырғ. баш кийим; өзб. bosh kiyim, татар. баш киём, тыва. баштык, түрік. başlık, baş giysi, және т.б.

Бас киімнің қазақ тіліндегі бөрік (аң терісінен жасалған бас киім), тақия (жеңіл, көбіне жас жігіттер мен қыздар киетін бас киім), тымақ (қыстық, жылы бас киім), қалпақ (жаздық жеңіл бас киім), дулыға (темірден жасалған бас киім), сәукеле (қалыңдықтың сәнді бас киімі), жаулық (жасы егде тартқан әйелдердің бас киімі), орамал (әйелдердің күнделікті бас киімі) және т.б. түрлеріне қатысты атаулардың да түркі тілдерінде баламалары орын алады. Мысалы: бөрік «бас киім» мағынасында, немесе кейде нақтылық мән арқалап «теріден тігілген бөрік», «елтері бөрік» мағынасында көптеген түркі тілдерінде қолданылады: көне-түркі. bork, башқ. бурк, қырғ. берук, құм. бөрк, қараш.-балқ. боьрк, татар. бурк, тыва. бөрт, өзбек. bork, шор. порук, түрікм. bo:rik, қ-қалп. борик/borik, алтай. перик / porik / пурук, татар. диал бурук / buruk, түрік. диал. biruk/ bork, қараим. борк / bork; уйгур. бок, азерб. бэрк. Бұл лексеманың этимологиясы жайлы ғалымдар әртүрлі пікір айтады. Көрнекті

түркітанушы ғалым Н.К.Дмитриев бөріктің аң терісінен жасалуына байланысты бұл атауды «бөрі» сөзімен байланыстырады [2, 325]. Э.В.Севортянның пікірінше «бөрік» лексемасы бү+рүк – бүрүк, бөрк – бүрк представляет собой производное, образовавшееся с помощью отглагольно-именного аффикса -(а)к от глагола буру «покрывать». Причем, «бөрк//бүрк» и все остальные односложные формы бәрік, перик, бірук представляют собой вторичные образования, явившиеся результатом редукции закрытого гласного второго слога и стяжения двусложной производной обнови в односложную» [3, 152]

Бас киімдердің киілу мерзімі, сыртқы пішіні, тігілетін материалы мен әшекейленуі тілде атаудың уәждемелік белгісіне алынып, дәстүрлі түркі мәдениетінде олардың иесінің әлеуметтік мәртебесін білдіру қызметін де атқарады. Мәселен, қазақтың ертеден келе жатқан ұлттық бас киімі бөрік – елтіріден істелген, матамен тысталған, құлақсыз бас киім. Бөрік киілу мерзіміне қарай қыстық және жаздық бөрік болып бөлінетін болса аң терілерімен көмкерілуіне қарай құндыз бөрік, көмшат бөрік, сусар бөрік, түлкі бөрік жасалынған материалына қарай сеңсең бөрік, киіз бөрік болып бөлінеді. Қыстық бөрік ішіне жүн немесе мақта салып тігіледі. Ал жаздық бөрік мақта салынбай қос астарланып тігіледі [4, 110] Бөрікті ер адамдар да, қыздар да киеді. Қазақ тілінің фразеологиялық қорында бөрік сөзі ұйытқы болған «үй ішіндегі ұрыс-керісті, жақындардың арасындағы келіспеушілікті сыртқа шығармау» дегенді білдіретін бас жарылса бөрік ішінде, «бір нәсеге қатты қуану» мағынасындағы бөрік аспанға ату сияқты тұрақты сөз тіркестері де кездеседі. Қазақ тіліндегі бас жарылса бөрік ішінде тұрақты тіркесі мен ноғай тіліндегі бас сав болса, бөрк табылар «бас аман болса, бөрік табылар» [5, 192]. Тұрақты сөз орамы мағыналық-мазмұндық және лексикалық құрам жағынан сәйкес түседі.

Ноғай тілінде бөріктің (бөрк) кулакшын бөрк «құлақшын бөрік»; кийиз бөрк «киіз бөрік»; тери бөрк «қалың қой терісінен тігілген бөрік»; корасан бөрк «бас киім (ежелгі биік бөрік)»; элтири бөрк «бөрік»; ятакай бөрк «түңгі қалпақ», туьлки бөрк «түркі терісінен тігілген бөрік», тыйын бөрк «тиын терісінен тігілген бөрік» сияқты түрлеріне қатысты атаулар кездесетін болса, құмықтарда бухари бөрк «қаракүл бөрік», кийиз бөрк «киізден тігілген бөрік», кьулакьлы бөрк «құлақшын», кьумач бөрк «нәрестелер мен кішкентай балалар киетін. жұмсақ матадан тігілетін, иек астынан байланатын кішірек жеңіл бас киім; әйелдердің көне үлгідегі иек атынан байланатын қалпақша», темир бөрк «дулыға», четен бөрк «сабан қалпақ», тери бөрк «қалың жүнді сеңсең бөрік», сюр бөрк «қоңырқай түсті қаракүл елтірісінен тігілген бөрік». Бөрк сөзінен бөркюк – «бөріктік, бөрікке арналған материал»; бөркчю «бөрік тігуші»; бөркчюлюк «бөрікшілік кәсіп, бөрікші кәсібі» сияқты туынды сөздер де жасалады [6, 21].

Қарашай - балқар тіліндегі ажиген бөрк «үш айдан асқан қозының терісінен тігілген бөрік», кийиз бөрк «киіз бөрік» атауларының пайда болуын А.К.Аппоев, М.Б.Кетенчиевтер қарашайлар мен балқарлардың күн-көріс тіршілігінің негізгі көзі – мал шаруашылығымен және аң аулау кәсібімен байланыстырады [7, 10].

Татар тілінде бас киімге (баш киеме) қатысты бурек «бөрік», каты бурек «цилиндр пішіндес биік қалпақ», копы бурек «құлақсыз тымақ түрі», пирес тубәтәй «жібек төбетей», тимер тубәтәй «дулыға» тәрізді атаулар қолданылады. Мұндай атаулардың басты қызметі – объектінің ерекшеліктерін, нақты белгілерін немесе қандай да бір тар, арнайы мағынасын бөліп көрсету, сондай-ақ объектіні егжей-тегжейлеп түсіндіру (детализациялау) [8, 77].

Якут тілінде барлық бас киімдерге ортақ атау ретінде бэргэһэ «бас киім» лексемасы қолданылады. Бэргэһэ лексемасы муостаах нуобайдаах бэргэһэ – «әйелдердің ежелгі (сирек терілерінен және т.б. жасалған) бас киімі, мүйізді әрі ұшар басында қауырсыны бар», муос кураах бэргэһэ «бұғының мүйізді терісінен тоғыз бас тері жалғастырылып тігілген мүйізді бас киім, дулыға», ураа бэргэһэ «сүйір төбелі ежелгі бас киім», мэрипиэс тириитэ бэргэһэ «жануар терісінен жасалған дулыға» және т.б. бас киімнің түрлеріне қатысты атауларда Олонхо мәтіндерінде бас киімді білдіретін өзге атаулар да кездеседі: дыбака «әйелдердің бас киімі; іші-сырты терімен қапталған, биік, құлақ тұсын жауып тұрады», халпаак «қалпақ»; бастына «маңдайша, төбелгі (маңдайға тағылатын әшекей)». Бас киімнің бөліктері: намыаска

«құлақшын»; әшекейлері: туһахта «әшекейлі дөңгелек қаңылтыр»; чопчуур «бөріктің ұшар басындағы әшекейлер», нуоҕай «биік бас киімнің төбесіне тағылатын доғалана салбырап тұратын қауырсын» [9].

Алтай тілінде бөрүк сөзі «бөрік» мағынасында қолданылады. Бөріктің түрлеріне қатысты волчок бөрүк «төрт қиықтан құралып, төбесіне қарай жіңішкеріп тігілетін, әдетте бұйра жүнді қозы елтірісінен жасалатын және терісі ішіне қаратылып тігілетін бөрік түрі», бычкак бөрүк «аңның (көбінесе түлкі, бұлғын және басқа да аңдардың) сирақ терісінен жасалатын, цилиндр пішінді бөрік», тулку башту бөрүк немесе кураан бөрүк «кеңейтілген табаны бар және дөңгеленген төбесі бар үшбұрыш түрінде қиылып тігіліп, артқы жағына жібек баулар қондырылатын әйелдердің бас киімі» тәрізді атаулары орын алады. Бұл атауларда, кеңірек алсақ, жалпы киім атауларында ұлттың тарихи эволюциясы мен өнердегі шығармашылық тәжірибесінің өзіндік шежіресі көрініс табады [10, 10].

Сайып келгенде, түркі тілдерінде бөрк/ бөрүк/ бөрүк/ бурк/ бурек/ бәргәһэ және т.б. дыбыстық тұрпатта кездесетін бөрік сөзінің денотаты – қозы елтірісінен тігілген бас киім болатын болса, оның семантикалық компоненттері: [бас киім] + [жылыту] + [еркек/қыз баланың сәндік киімі] + [құндылық] белгілері құрайды. Бөріктің дәстүрлі тұрмыстық реалий атайтын этнографизм екендігі оның стильдік мәртебесін айқындайтын болса, бөріктің түрлеріне қатысты атаулар бөрік тігілетін материалдарды, киілу мерзімін, сәндеу технологиясын және т.б. ғана емес, сонымен қатар дәулеттілікті, әлеуметтік ортадағы мәртебені көрсететін лингвомәдени жүктемелік ұғым арқалайды. Ал этимологиялық негізі көне түркі тіліндегі bögük (бас киім) және «бүркеу» мағынасындағы бір буынды бүр- түбір- негіз тұлғасымен сабақтасады.

Ер адамның бас киімінің бір түрі қалпақ туралы Л.Ф.Тухбиева былай дейді: «Қырым татарлары тіліндегі ерлердің ұлттық бас киіміне қатысты «кьалпакъ» атауы XIX ғасырдың басынан бастап 1930-жылдарға дейінгі кезеңде барлық әлеуметтік топтар арасында кеңінен таралған болып саналады. Қырымтатар тілінде бұл лексема бірнеше мағынада қолданылады: 1) барлық бас киімдердің гиперонимі ретінде; 2) «ерлердің дәстүрлі немесе қарапайым бас киімінің түрі – «қалпақ» мағынасында. Соңғы мағынада аталмыш лексема түрік, татар, қазақ тілдерінде де ұшырасады. Зерттеушілердің пікірінше, «кьалпакъ» лексемасы парсы тіліндегі källä-rāk («бас киім», «басқа арналған орауыш») тұлғасынан тараған және түркі тілдеріне көне кезеңдерде енген кірме атау саналады [11, 47]. Қырымтатар фразеологиясында кьалпакъ лексемасының қатысуымен жасалған фразеологизмдер молынан кездеседі: башыны кьалпакъ сыкъмакъ (сөзбе-сөз: басын қалпақпен сығу) – қысымға алу, тығырыққа тіреу, кьалпакъ ал дегенде баш алмакъ (сөзбе-сөз: қалпақ ал десе, бас алу) – шектен шығып кету; хырсызнынъ кьалпагъы янар (сөзбе-сөз: ұрының қалпағы жанады) – ұрлықшы ұрлығын өзі сездіріп қояды; баш олса, кьалпакъ тапылыр (сөзбе-сөз: бас болса, қалпақ табылады) – бас амандығы бастысы, қалғаны табылады [12].

Қазақ әйелдерінің бас киімдерінің арасында жаулықтың әлеуметтік мәртебесі жоғары болып келеді. Жаулық күнделікті тіршілікте әйел қолданатын бұйым ғана емес, этностың рухани мәдениетіне қатысты образдық-символикалық мән арқалайтын заттық құндылықтардың бірі. Жаулық шыт, бәтес, сәтен сияқты маталардың ақ түстісінен жасалады. Баскиімнің бұл түрінің «ақ жаулық» деп аталуы да сондықтан. Осыған байланысты ел арасында «ақ жаулықты аналар», тіпті, әйел адамды «ақ жаулық» деп атау да қалыптасқан. Жаулықтың алды қолдың ұшына дейін жерді түгелдей жауып тұрады, етегі өкшеге дейін жетеді, төбесі дөңгеленіп бөлек салынады. Жаулықтың үй және шаруа жұмыстарында бастарына салатын күнделікті және той-жиында салатын қымбат бағалысы да болады [13].

Қазақ тілінде ақ жаулық «жалпы әйел заты», «отанасы», «асыл жар» мағыналарында да жұмсалады, соған байланысты жаулық жамылу – тұрмысқа шығу, келін атанудың, жаулықты әйел – тұрмыс құрған, отбасылы әйелдің белгісіне алынады. Қазақ тілінің паремиологиялық қорында жаулық сөзінің қатысуы арқылы жасалған мақал-мәтелдер де баршылық. Мысалы: Жаулық кигеннің бәрі қатын емес, бөрік кигеннің бәрі батыр емес. Әйелдің жақсысы ерімен ойласады, ең болмаса, жаулығымен, жеңімен ойласады. Бірінші байлық – денсаулық, екінші байлық – ақ жаулық, үшінші байлық – он саулық.

Жаулық лексемасы әртүрлі дыбыстық вариантта әзербайжан, түркімен, қарашай-балқар, құмық, ноғай, ұйғыр, қырғыз, татар сияқты түркі тілдерінің біразында кездеседі. Жалпы түркілердің дәстүрлі мәдениеті тұрғысынан алғанда жаулық тек тұрмыстық қажеттілікті өтейтін бұйым ғана емес, гендерлік, эстетикалық және әлеуметтік мәнге ие лингвомәдени белгі ретінде айқындалады.

Қырым татарларының дәстүрлі мәдениетінде явлық «орамал» ұғымын білдіретін атау. Ол әйел киімінің құрамдас бөлігі ретінде ғана емес, сонымен қатар әйелдік болмыстың, нәзіктік пен ибалықтың мәдени-символдық нышаны болып есептеледі. Тарихи деректерге сүйенсек, қырым татарларында жаулықтың бірнеше түрлері болған және олардың әрқайсысы қоғамдық мәртебеге, жас ерекшелігі мен тұрмыс-салттық жағдайларға байланысты қолданылған. Мәселен, чембер – алтын және жібек жіппен кестеленген сәндік сипаттағы ірі жаулық. XVIII ғасырдың соңғы кезеңдерінде ол екі ішкі орамалдың үстінен салынған. Ал қырымның жағалау бойы таулы аймақтарында язма явлық аталатын жаулықтың түрін қыздар мен жас келіншектер фесканың (қызыл түсті, төбесі жайпақ, киізден немесе жүннен тігілген тақия тәрізді бас киім) астынан немесе үстінен жамылып жүрген [14, 372]. Қырымтатар тілінде явлық лексемасы негізінен екі мағынада қолданылады: 1) «орамал, шәлі» – басқа, мойынға, иыққа жабатын, әдетте төртбұрышты мата немесе сондай пішіндегі тоқыма бұйым; 2) бет орамал. Қырымтатар тілінің фразеологиялық қорында явлық лексемасы шектеулі түрде болса да қолданылады. Мысалы, «ешнәрсе жайдан-жай болмайды» деген мағынада жұмсалатын Ағырмаған башқа явлық байланмаз (сөзбе-сөз: сау басқа орамал байланбайды); сағылық олса, явлық тапылыр (сөзбе-сөз: денсаулық болса, орамал табылады).

Құмық әйелдерінің дәстүрлі киім үлгілерінде чуткью маңызды орын алады. Чуткью құмық әйелдерінің күнделікті және салтанатты тұрмыста қолданған негізгі бас киімдерінің бірі болып табылады. Ол «ұзындығы бел сызығына дейін, кей жағдайда санға дейін жететін, жоғарғы және төменгі бөлігі тігілмеген, үстіңгі жағында ойығы бар қапшық тәрізді бас киім» ретінде сипатталады. Чуткюдудың үстінен киілетін бас киім түрі – явлық «төрт бұрыш шаршы орамал» деп аталады. Явлық этнографиялық тұрғыдан құмық әйелдерінің әлеуметтік мәртебесін, жас ерекшелігін және эстетикалық талғамын айқындайтын басты киім элементтерінің бірі саналады. Явлықтың бірнеше түрі кездеседі: хара явлық – «ұзын шашақты, өрнектеп тоқылған үлкен жібек орамал», салтанатты сипатқа ие сәндік бұйым ретінде ерекшеленеді; кәрпе явлық – «ұсақ ілмекті, жасанды қаракүлге ұқсас түкті шәлі» жылы болады, әрі сәндік қызметті қатар атқарады; кыйык явлық – «үшбұрыш пішінді бірқабат орамал» күнделікті тұрмыста кең таралған явлықтың қарапайым түрі [15].

Кушъяулық аталатын бас киім башқұрттардың дәстүрлі үйлену салтында киім кешенінің құрамдас бөлігі ретінде міндетті атрибуттық қызмет атқарған. Жаңа түскен жас келін әдетте кушъяулықпен беттерін көлегейлеген немесе оның бір шетін қапталынан ұстап жамылып отырған. Кушъяулықты көркемдеуде қызыл түске басымдылық берілген, мұны қызыл түстің тылсым күштерден (тіл-көз тию) қорғаушы символикасымен түсіндіруге болады [16, 210].

Қазақтың дәстүрлі мәдениетінде әйел адамның басына тартатын орамал – әртүрлі матадан шаршы, үшбұрыш етіп тігілетін жаулық [17]. Орамалдың түр-түсіне қарап, әйел адамның жасын, әлеуметтік мәртебесін ажырататын болған. Әдетте, жас келіндер ақ орамал тартқан, жасамыс әйелдер кимешек киген. қыз бала үйде жүргенде басына жұқа қызыл орамал тартып, сыртта (түзде) жүрсе, қарқаралы тақия киген, соған сай «қарқаралы қыз», «қызыл орамалды қыз» атанған. Қыздың осы киіміне қарап, оның басының бос екені байқалған [18, 79].

Қазақ, қырғыз, қарақалпақ халықтарының дәстүрлі киім мәдениетінде алатын орны ерекше әйел бас киімінің бірі ұзатылып бара жатқан қыз киетін, аса бағалы, ерекше сәнді баскиім – сәукеле. Сәукеледе этникалық мәдениеттің салт-дәстүр саласы қолөнердегі шығармашылықпен, көк әлеміне қатысты мифтік дүниетаныммен, тарихи - эстетикалық талғаммен, жоғары деңгейдегі сән үлгісімен тоғысады.

Қазақ, қырғыз, қарақалпақ сәукелелері сыртқы пошымы жағынан айырмашылықта болып келеді: қазақтардың сәукелесінің төбесі шошақ, биік, артқы құлағы шашқап тәрізді белге дейін жететін болса, қырғыздардың сәукелесі өте биік емес, дулыға тәрізді, үш құлақты болып келеді [19, 264].

Киізден тігіліп, қызыл матамен қапталып, әшекейлі салпыншақтармен, моншақтармен және түрлі түсті асыл тастармен безендірілетін қарақалпақ сәукелесі тұмақ, халықа (оюлы өрнектермен кестеленген ұзын мата жолағы), жыға (маңдайға дейін түсіп тұратын әшекей), бойда (кеудеге дейін түсетін үш ұзын моншақ шоғырлары), төбелек (түрлі түсті тастар қондырылған дөңесті метал әшекей), торлы өрнек (иыққа дейін түсіп тұратын жасыл, сары немесе анар дәнінің түсіндей моншақтармен өрнектелген салпыншақ) тәрізді бөлшектерден тұрады [20]. Қарақалпақ сәукелесінің этнографиялық толық сипаттамасын И.В. Богословская: «не менее уникален по своему техническому исполнению женский головной убор саукеле, состоящий из суконной шапочки (тумақ) с наушниками, украшенной многочисленными серебряными с позолотой нашивками, коралловыми бусинами и брюзой. Верхняя часть саукеле в виде шапочки (тумақ) имеет в своей основе перекрестие из черных полостками с вышитыми на ней крестообразными деталями. Крестообразными деталями же с использованием шелковых бордовых и желтых нитей расшита поверхность тумака» [21] – деп береді.

Сәукеле қалыңдықтың жас ерекшелігін, материалдық жағдайын, әлеуметтік статусын білдіреді. Әшекейі мол, қымбатқа түсетін сәукеле қыз жасауының құрамына енеді. Қазақ қыздары киетін сәукеле кереге, милық, төбе, тәж, құлақбау және артқыбау тәрізді бөліктерден тұрады. Сәукеленің арнайы күмістен жасалған төбелдірігі, маңдайшасы, екі жағында маржаннан тізілген салпыншақ бет жақтауы, алдында бет моншағы және арт құлағы болады. Сәукеленің керегесі жұқа ақ киізден сырылып тігіледі, өнбойы қымбат күрең немесе шымқай қызыл барқытпен қапталып, жиегіне құндыз, кәмшат терілерінен жұрын ұсталады, оқамен оюланып, түрлі-түсті моншақтармен шашақталып, көркем жіптермен кестеленіп, алдыңғы жағы көзді тастармен қапталып, түрлі тағым, алтын, күміс теңгелермен безендіріледі, төбесіне үкі тағылады. Ұзату тойында күйеу жігіттің ата-ана, ағайын туыстары тарапынан берілетін сәукеле көрімдік, сәукеле байғазысы, қыз жеңгесінің күйеу жігіттен алатын сәукеле желек деп аталатын кәдесыйлар да орын алады [22].

Сәукеле атауының тілдік және лингвомәдени сипаты оның «зат есім, жекеше тұлғада қолданылатын тіл бірлігі», «ұзатылар қызға арналған аса қымбат, биік әрі сәндік бас киім», «үйлену салт-дәстүрінің салтанат/той атрибуты», «қалыңдықтың шыққан ортасын танытатын тарихи-ритуалдық реалий атауы, этнографизм», «қыздың жаңа әлеуметтік рөлге (қалыңдық, келін) өтуін көрсететін семантикалық-символдық мән арқалаған этномәдени бірлік тұрғысынан қарастыру барысында толық ашылады. Саукеле сөзінің шығу тегін Е.Жанпейісов «бүтін, түгел, толық, таза» мағынасын беретін сәу («sau», сағ) және келе («күлә», kula) - «конус тәрізді, созылыңқы пішінді бас киімнің атауы» сөздерімен байланыстырып, атау толық мағыналы екі сөздің тіркесуінен жасалғанын айтады [23, 7].

Сәукеленің «әйелдің бас киімі» ретіндегі генезисі этнографиялық бағыттағы зерттеулерде сақ-массагет және сармат тайпаларының жауынгер әйелдерінің шайқасқа арналған дулығаларымен байланыстырылады. Мәселен, И.В.Богословская: «Сәукеле типті бас киім, кем дегенде, біздің эрамызға дейінгі I мыңжылдықта пайда болды. Ғалымдар оның аналогтарын Хорезм табындарында бейнеленген патшаның дулығасы тәрізді бас киімдерден кездестіреді. Сәукелеге ұқсас бас киімдер Урартудан табылған көркем бейнелеу өнеріне қатысты материалдарда да кездеседі. Мұнда да бас киімдердің ұқсас пішіндері мен безендірілу тәсілдерін, кесте үшін қолданылған фонның қызыл және қара түсті болып келуін, бас киімнің биік қапталды-арына маржандардың орнатылуын байқауға болады. Сондай-ақ б.з.д.V-IV ғасырларда төбесі үшкір бас киімдерді сақ-скифтік зиялы топ өкілдері кигенін Пазырық қорымдары мен Үкөк үстіртінен табылған заттарда айғақтайды» [21], – дейді.

Бас киімді құстың қауырсыны араластырылып жасалатын әшекей бұйымдармен сәндеу түркілердің мәдени дүние бейнесінің эстетикалық және мифологиялық - діни фрагменттеріне жетелейді. Мәселен, Моңғолиядағы түркі ескерткіштерін зерттеуші ғалым Д.Баяр «Моңғолия аймағындағы көк түркілердің тас мүсіндері» мақаласында Хул Асгат жерінен табылған тас плитада бөрік киген үш адамның бейнесі бейнеленгенін, суретте бас киімнің желкелігі, екі ұзын құлақшыны мен сәл шығыңқы маңдайшасы бар тымақ көрініс тапқанын баяндайды. 1958 жылы Күлтегін құрметіне арналған еске алу кешеніне жүргізілген қазба барысында табылған, тастан жасалған бас бөлігіндегі тәжді ғалымдар диадема деп таныған болатын. Бес сайлы тәжі іспеттес бөріктің маңдай бөлігінде қанатын қомдап ұшқалы тұрған алып құстың бейнесі суреттелген. Ұшқалы тұрған құстың маңдай бөлігінде суреттелуі, ерте көшпелілер дүниетанымында қайтыс болған адамның жаны көкке ұшып құсқа айналады деген пікірге саяды. Тағы бір қызықты мәлімет 2001 жылы Білге қаған кешеніндегі қазба барысында табылған бес тісті диадема. Мұнда да маңдай бөлігінде қанатын жайып тұрған құстың бейнесі суреттелген. Тәжінің немесе диадемасының маңдайшасына бейнеленген жыртқыш құс бейнесі тек түркі ақсүйектеріне тән белгі болған [24, 84].

Археологиялық мәліметтер мен жазба деректер әр кезеңде және әр территорияда «үш мүйізді» бас киімдердің («тәждер») ер адамдармен қатар әйел адамдар ортасында да кең таралғанын айғақтайды [25, 101].

«Бичикту-Бом» композициясында үшмүйізді бас киімді, ұзын етек шекпен киген, қолында баласы бар әйел адам бейнесі көрініс береді. Үш мүйізді бас киімді әйел суреті Алтайдағы қудыргәлік қойтасқа да салынған. Үш мүйізді бас киім Жетісудағы әйел тас мүсіндерінде орын алады. Тас мүсіндерді зерттеушілер үшмүйізді бас киім киген әйелді Ұмай ана бейнесімен жиі байланыстырады [26, 157].

Нәтижелер. Түркілер арасында бас киімнің сәндік композициясына қатысы бар жыға атауының үш түрлі мағынада қолданылатыны байқалады: құс қауырсыны, асыл тасты алтын әшекей (екеуі де бас киімдікі) және бас киімнің тұтас өзіне қатысты. Қазақ тілінде жыға: 1) төбесі үшкір, маңдай алды қабақ пен қасқа түскен, желке жағына мойынды айнала 1-1,5 қарыстай шынжырлы бау тағылған, соғыста киетін әшекейлі дулыға және дулығаның мойынды қылыштан қорғайтын артқы жиегі; 2) баскиімге сәндік үшін тағылатын құс қауырсыны немесе асыл тасты әшекейлік зат; 3) парсы шаһтарының басына киетін таждарындағы және жалпы әйел бас киімдеріндегі қораздың айдарлы тарақшасы сияқты тауһар таспен, шоқ қауырсынымен безендірілген әшекей [27]. Өзбек тілінде *jig'a* – *qushlar patidan qilingan bezak* (*bosh kiyimga taqiladi*), яғни «сопақша металға түрлі- түсті асыл тас, құс қауырсыны орнатылған бас киім әшекейі». Түркімен тілінде *yuga* – *baş geýimdeki guş perini*, яғни бас киімге тағылатын құс қауырсыны, алтын әшекей. Қырғыз тілінде жыға – таажыға сайылған үкү (баш кийимде), яғни тәжге тағылған үкі қауырсыны. Осман түріктерінің тіліндерінде *tolga* (*başa giyen*) – хан және қалыңдық киетін асыл тастармен әшекейленген биік бас киім.

Түркілердегі бас киімге үкі қауырсынын қадау көне наным-сенімдегі үкінің о баста сиқырлы күштерге қарсы тұра алатын киелілік қасиетімен байланыстырылады. Қазақтың қымбат аң елтірісімен көмкерілетін кәмшат бөріктің төбесіне үкі қадауды да осы наным-сеніммен сабақтастыруға болады. Үкілі кәмшат бөрік кішкентай балаларға, бойжеткендерге, сал-серілерге арналып айрықша сәнмен тігіледі [28, 75].

Қорытынды. Қорыта айтқанда, киім мен әшекейлер әр этноста өзінше қайталанбас, бірегей сипатқа ие. Мұны әртүрлі киім-кешек жүйесіне әсер ететін сан алуан факторлармен түсіндіруге болады. Кез келген ұлттың киім-кешегі этнос мәдениетінің тарихына, дүниетанымына, тұрмысына, салт-дәстүріне, эстетикалық талғамына, табиғи-климаттық, географиялық ерекшеліктеріне, өзге этностармен, ұлыстармен, ұлттармен жасалатын мәдениетаралық қарым-қатынастарына қарай қалыптасады. Дәстүрлі ұлттық киім үлгілері және олардың сәндік-эстетикалық безендірілуіндегі ұлттық нақыш – әр заманның талабына сай толықтырылып, жетілдіріліп отырады. Халықтың тұрмыс-тіршілігінің кез келген

саласындағы болмашы ауытқулардың өзі бұл «киім-кешек» тақырыптық тобын құрайтын лексикалық бірліктерге бірден әсер ететіндіктен, түркі тілдерінің «Адам – Киім» жүйесіне қатысты сөздік құрамдарында азды-көпті өзгерістер қайтсе де орын алады.

Түркі тілдеріндегі дәстүрлі киім үлгілерінің, соның ішінде лингвомәдени кеңістікте әлеуметтік-мифтік мәртебесі айырықша жоғары саналатын бас киім және оның түрлеріне, оларды безендіру, сәндеу композицияларына қатысты атауларды жалпытүркілік контексте салыстыра зерттеу тек осы лексикалық қабаттың лексика-семантикалық ерекшеліктері мен тілдегі атқаратын қызметінің жалпы сипатын айқындап қана қоймайды, сонымен қатар түркі халықтарының әрқайсысының материалдық мәдениетінің тәлтіл болмысымен, өзіндік ерекшеліктерімен де таныстырады. Түркі халықтарының киімдері мен әшекейлерін даралайтын қасиет – олардың қарапайымдылығы мен көркемдік тұтастығы. Олар этностың танымын, талғамын, көркемдік идеалын мәдени-семиотикалық және мәдени-символикалық тұрғыдан таңбалап, келер ұрпаққа зат және сол заттың түсіндірмелі сипаттамасы түрінде мирастыққа табыстайтындықтан аса құнды болып саналады. Олай болса, түркі халықтарының дәстүрлі киім үлгілерінің көне нұсқаларын, жоспарлы түрде кең көлемді далалық экспедициялар ұйымдастыру арқылы жинауды ел аузындағы мәліметтерді жазып алумен қатар жүргізу; заманауи техникалық жетістіктерді пайдалана отырып құжаттау; мұражайлардағы киім-кешектерге жаратылған мата, аң терілері, былғары, шекпен, жұқа киіз т.б. бұйымдардың сақталу және өңі тоза бастағандарын қайта қалпына келтіріп, арнайы альбомдар, буклеттер шығару; киім-кешек және әшекей-бұйымдар, киім детальдарына салынатын ою-өрнектер атауларын салыстырмалы тұрғыдан арнайы зерттеу, лексикографиялаудың арнайы нысанына алу – түркі әлемінің мәдени құндылықтарын сақтау және кеңінен насихаттау, келер ұрпаққа табыс ету ісіне қосылатын үлкен үлес болмақ.

Әдебиеттер

1. Шаханова Н. Мир традиционной культуры казахов. – Алматы: Қазақстан, 1998. – 169 с.
2. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. – М. Наука, 1948. – 493 с.
3. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву «Б»/АН СССР. Ин-т языкознания. – М.: Наука, 1978. – 349 с.
4. Сагидолда Г.С. Түркі-моңғол дүние бейнесінің тілдік фрагменттері. – Астана: Сарыарқа, 2011. – 304 б.
5. Русско-ногайский разговорник. Словарное пособие. – Ставрополь: Ставропольское КИ, 2007. – 192 с.
6. Абдуллаева Э.С. Бытовая лексика кумыкского языка. Дисс. на соискание ученой степени к.ф.н. – Махачкала, 2012. – 21 с.
7. Аппоев А.К., Кетенчиев М.Б. Полиаспектный анализ названий одежды в карачаево-балкарском языке // Вестник Челябинского государственного университета, 2011. – № 20 (235). Филология Искусствоведение. Вып. 56. – С. 10-13
8. Тухбиева Л.Ф. Номинация названий одежды и головных уборов в татарском литературном языке / Л.Ф.Тухбиева // Проблемы языка, литературы и народного творчества: Сб. аспирантских работ / Отв. ред. З.З. Гилязов — Казань: ИЯЛИ АН РТ, 2005. – С. 77-79.
9. Готовцева Л.М. Николаева Т.Н. Одежда героев кыргызского эпоса «Манас» по отношению к якутскому эпосу «Нюртун боотур стремительный». URL: <https://www.gramota.net/article/phil20162715/fulltext>.
10. Ерленбаева Н.В. Бытовая лексика алтайского языка. Автореферат дисс ... на соискание ученой степени к.ф.н. – Уфа, 2005. – 10 с.
11. Тухбиева Л.Ф. Лексика одежды и головных уборов в татарском литературном языке: дисс. канд. филол. наук. – Казань, 2006. – 218 с.
12. Авамилова З. З. Семантическая характеристика лексики одежды и аксессуаров в крымскотатарской фразеологии // Вопросы крымскотатарской филологии, истории и культуры. 2016. Вып. 3.

13. Қазақ тілінің ұлттық корпусы. Мәдени репрезентативті ішкі корпус. URL: https://qazcorpus.kz/_madeni-reprezentativti-ishkorpus/index.php?soz
14. Акчурина-Муфтиева Н.М. Декоративно-прикладное искусство крымских татар XV – первой по лавины XX вв.: монография / Н.М. Акчурина-Муфтиева. – Симферополь: Симферопольская ГТ, 2008. – 392 с.
15. Абдуллаева Э.С. Бытовая лексика кумыкского языка. Дисс.... на соискание ученой степени к.ф.н. – Махачкала, 2012. – 21 с.
16. Т.А.Масленникова. Семантика башкирского народного костюма (вопросы содержания и структуры) // Вестник Уфимского государственного авиационного технического университета (Вестник УГАТУ), 2006 г.- С. 210-212
17. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 11-том. / Құраст.: Ж.Манкеева, С.Бизақов, Ә.Жүнісбек және т.б. – Алматы: Арыс, 2011. – 752 б.
18. Жүнісов А. Пәниден бақиға дейін: этнографиялық баян: қыз ұзату, отау көтеру, ата-ененің баулуы, өлім-жітім жоралары // Жұлдыз. – 2001. – №2. – Б. 135-149.
19. Қазақ халқының ұлттық киімдері. /Құраст. Б. Хинаят., А. Сужикова. – Алматы: Алматы кітап, 2011. – 384 б.
20. Исмаилова Р.М., Сапарбаева А.Н. История и символика: особенности национального костюма невест каракалпаков //Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – №4 (9). – 2024. URL: www.oriens.uz.
21. И.В. Богословская. Каракалпакский орнамент: образ и смысл. – Алматы: МИЦАИ, 2019. – 220 с. URL: <https://kazneb.kz/kk/bookView/view?brId=1675506>
22. Қазақ тілінің ұлттық корпусы. Мәдени репрезентативті ішкі корпус. URL: https://qazcorpus.kz/_madeni-reprezentativti-ishkorpus/index.php?soz
23. Жанпейсов Е.Н. Этнокультурная лексика казахского языка (на материале произведений М.Ауэзова). – Алма-Ата: Наука, 1989. – С. 7-8
24. Баяр Д. Каменные монументы как тюрков на территории Монголии // Тюркское наследие Евразии VI-VIII вв. – Астана: Түркі мұрасы, 2012. – 227 б.
25. Курманкулов Ж., Жаныбеков Б.Ш. Каменное изваяние шаманки в «трехрогом» головном уборе из Северного Прибалхашья // Маргулановские чтения. Тезисы. – Петропавловск, 1992. – С. 54-55.
26. Табалдиев К. Наскальные гравюры древних тюрков Алтая раннесредневековые тюрки Тянь-Шаня // Тюркское наследие Евразии VI VIII вв. – Астана: Түрк мұрасы, 2012. – 227 с.
27. Қазақ тілінің ұлттық корпусы. Мәдени репрезентативті ішкі корпус. URL: https://qazcorpus.kz/_madeni-reprezentativti-ishkorpus/index.php?soz.
28. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Жалпы редакциясын басқарған Т.Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 869 б.

Г. САГИДОЛДА

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

НАЗВАНИЯ ГОЛОВНЫХ УБОРОВ В СОВРЕМЕННЫХ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ: МОТИВАЦИОННО-НОМИНАТИВНЫЙ И ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ АСПЕКТ

Аннотация. В названиях национальной традиционной одежды тюркских народов проявляются следы их этнической истории, особенности, обусловленные природно-географической и социально-культурной средой проживания, а также основными видами хозяйственной деятельности. В них отражаются древние традиции, эстетические вкусы, прикладное искусство (вышивка, ткачество, ювелирное мастерство и др.), а также влияние культуры одежды соседних народов. В связи с этим в номинативно-мотивационной основе и моделях словообразования одежды наряду с общетюркскими элементами присутствуют и уникальные особенности, отражающие самобытность этнической культуры каждого народа.

В статье рассматриваются названия головных уборов и их разновидностей, обладающих высоким семантическим статусом, а также лексические единицы, связанные с их украшением

и композиционным оформлением. Исследование проводится в лексико-семантическом и лингвокультурологическом аспектах. Названия головных уборов анализируются как этнокультурные коды, связывающие мифологическое мировоззрение, традиции, эстетические вкусы, сакрально-символическое пространство тюрков с культурно-знаковым потенциалом национального языка.

Ключевые слова: общетюркская культура, образцы традиционной одежды тюрков, названия головных уборов и их разновидностей, лингвоэстетическая семантика, этническая специфика, номинативно-мотивационная основа, образно-символическое значение.

G. SAGIDOLDA

L.N.Gumilyov Eurasian National University Astana, Kazakhstan

NAMES OF HEADDRESS IN MODERN TURKIC LANGUAGES: NOMINATIVE-MOTIVATIONAL AND LINGUOCULTURAL CHARACTERISTICS

Annotation. The names of national traditional clothing of the Turkic peoples reflect traces of their ethnic history, ancient traditions, and specific features arising from the natural-geographical and socio-cultural environment in which they live, as well as from their main economic activities. These names also convey the aesthetic preferences, applied arts (embroidery, weaving, jewelry-making, etc.), and even the influence of neighboring peoples' clothing culture. Accordingly, in the nominative-motivational basis and naming models of clothing, alongside common Turkic elements, there are unique characteristics that reveal the originality of each people's ethnic culture.

This article examines the names of headdress and their types, which are considered to have a high semantic status, as well as lexical units related to decorating and adorning headdress. The analysis is carried out from lexical-semantic and linguocultural perspectives. The names of headdress are explored as ethnocultural codes that link the mythological worldview, traditions, aesthetic values, and sacred-symbolic world of the Turkic peoples with the culturally symbolic potential of the national language.

Keywords: common Turkic culture, samples of traditional clothing of the Turkic peoples, names of headdress and their types, linguo-aesthetic semantics, ethnic distinctiveness, nominative-motivational basis, figurative-symbolic meaning.

References

1. Şahanova N. Mir tradisionnoi kültury kazahov. – Almaty: Qazaqstan, 1998. – 169 s.
2. Dmitriev N.K. Gramatika başkırskogo iazyka. – M. Nauka, 1948. – 493 s.
3. Severtän E.V. Etimologicheski slovär türkskih iazykov: Obşetürkskie i mejtürkskie osnovy na bukvu «B»/AN SSSR. İn-t iazykoznanıa. – M.: Nauka, 1978. – 349 s.
4. Sagidolda G.S. Türkı-moñğol dünıe beınesınıñ tıldık fragmentterı. – Astana: Saryarqa, 2011. – 304 b.
5. Rusko-nogaıski razgovornik. Slovarnoe posobie. – Stavropöl: Stavropölskoe Kİ, 2007. – 192 s.
6. Abdullaeva E.S. Bytovaia leksika kumykskogo iazyka. Diss. na soıskanie uchenoi stepeni k.f.n. – Mahachkala, 2012. – 21 s.
7. Appoev A.K., Ketenchiev M.B. Poliaspektnyi analiz nazvani odejdy v karachaevo-balkarskom iazyke // Vestnik Cheläbinskogo gosudarstvennogo universiteta, 2011. – № 20 (235). Filologia İskustvovedenie.Vyp.56. – S. 10-13
8. Tuhbieva L.F. Nominasia nazvani odejdy i golovnyh uborov v tatarskom literaturnom iazyke / L.F.Tuhbieva // Problemy iazyka, literatury i narodnogo tvorchestva: Sb. aspirantskih rabot / Otv. red. 3.3. Gilazev — Kazän: İALİ AN RT, 2005. – S. 77-79.
9. Gotovseva L.M. Nikolaeva T.N. Odejda geroev kyrgyzskogo eposa «Manas» po otnoşeniı k iakutskomu eposu «Nürgun bootur stremitelnyı». URL: <https://www.gramota.net/article/phil20162715/fulltext>.

10. Erlenbaeva N.V. Bytovaia leksika altaiskogo iazyka. Avtoreferat diss ... na soiskanie uchenoi stepeni k.f.n. – Ufa, 2005. – 10 c.
11. Tuhbieva L.F. Leksika odejdy i golovnyh uborov v tatarskom literaturnom iazyke: diss. kand. filol. nauk. – Kazan, 2006. – 218 s.
12. Avamilova Z. Z. Semanticheskaia harakteristika leksiki odejdy i aksesuarov v krymskotatarskoi frazeologii // Voprosy krymskotatarskoi filologii, istorii i kul'tury. 2016. Vyp. 3.
13. Qazaq tiliniñ ulttyq korpusy. Mädeni reprezentativti ıshkı korpus. URL: https://qazcorpus.kz/_madeni-reprezentativti-ishkorpus/index.php?soz
14. Akchurina-Muftieva N.M. Dekorativno-prikladnoe iskustvo krymskih tatar XV – pervoi po lovinıy XX vv.: monografiya / N.M. Akchurina-Muftieva. – Simferopol: Simferopolskaia GT, 2008. – 392 s.
15. Abdullaeva E.S. Bytovaia leksika kumyyskogo iazyka. Diss. na soiskanie uchenoi stepeni k.f.n. – Mahachkala, 2012. – 21 s.
16. T.A.Maslennikova. Semantika bashkirskogo narodnogo kostüma (voprosy soderjania i struktury) // Vestnik Ufimskogo gosudarstvennogo aviasionnogo tehničeskogo universiteta (Vestnik UGATU), 2006 g.- S. 210-212
17. Qazaq ädabi tiliniñ sözdıgı. On bes tomdyq. 11-tom. / Qürast.: J.Mankeeva, S.Bizaqov, Ä.Jünısbek jäne t.b. – Almaty: Arys, 2011. – 752 b.
18. Jünısov A. Päiden baqığa deñin: etnografiyalıq baian: qyz üzatu, otau köteru, ata-eneniñ bauluy, ölim-jitim joralary // Jıldyz. – 2001. – №2. – B. 135-149.
19. Qazaq halqynyñ ulttyq kimderi. /Qürast. B. Hinaiat., A. Sujikova. – Almaty: Almaty kitap, 2011. – 384 b.
20. İsmailova R.M., Saparbaeva A.N. İstoria i simvolika: osobenosti nasionälnoğo kostüma nevest karakalpakov //Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – №4 (9). – 2024. URL: www.oriens.uz.
21. İ.V. Bogoslovskaja. Karakalpakski ornament: obraz i smysl. – Almaty: MİSAİ, 2019. – 220 s. URL: <https://kazneb.kz/kk/bookView/view?brId=1675506>
22. Qazaq tiliniñ ulttyq korpusy. Mädeni reprezentativti ıshkı korpus. URL: https://qazcorpus.kz/_madeni-reprezentativti-ishkorpus/index.php?soz
23. Janpeisov E.N. Etnokülturnaia leksika kazahskogo iazyka (na materiale proizvedeni M.Auezova). – Alma-Ata: Nauka, 1989. – S. 7-8
24. Baiar D. Kamenye monumenty kak türkuv na teritorii Mongolii // Türkskoe nasledie Evrazii VI-VIII vv. – Astana: Türkı mürasy, 2012. – 227 b.
25. Kurmankulov J., Janybekov B.Ş. Kamenoe izvaianie şamanki v «trehrogom» golovnom ubore iz Severnogo Pribalhäşä // Margulanovskie chtenia. Tezisy. – Petropavlovsk, 1992. – S. 54-55.
26. Tabaldiev K. Naskälnye gravüry drevnih türok Altaia ranesrednevekoveye türkı Tän-Şanä // Türkskoe nasledie Evrazii VI VIII vv. – Astana: Türk mürasy, 2012. – 227 s.
27. Qazaq tiliniñ ulttyq korpusy. Mädeni reprezentativti ıshkı korpus. URL: https://qazcorpus.kz/_madeni-reprezentativti-ishkorpus/index.php?soz.
28. Qazaq tiliniñ tüsındırme sözdıgı. Jalpy redaksiasyn basqarğan T.Janūzaqov. – Almaty: Daik-Presc, 2008. – 869 b.

Автор туралы мәлімет:

Сағидолда Гүлғайша – филология ғылымдарының докторы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, Астана, Қазақстан.

Сағидолда Гүлғайша – доктор филологических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

Sagidolda Gulgaisha – Doctor of Philology, Professor of L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.